

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи

ОМЕЛЬЧУК Тетяна Степанівна

Особистісна толерантність в аспекті врегулювання гендерних відносин на етапі юності / Personal tolerance in the aspect of regulating gender relations at the stage of adolescence

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи ПСзм-23
Т.С. Омельчук

Науковий керівник
к.пс.н., доцент, З.І. Крупник

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:
«___» _____ 20___ р.
Завідувач кафедри
_____ А.Н. Гірняк

ТЕРНОПІЛЬ - 2025

АНОТАЦІЯ

Омельчук Т.С. Особистісна толерантність в аспекті врегулювання гендерних відносин на етапі юності. Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю С4 (053) Психологія. Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2025. 49 с.

У магістерській роботі досліджена особистісна толерантність в ракурсі міжгендерних відносин в юному віці. Зокрема, проаналізовані підходи до проблеми толерантності та гендерних відносин, вікові особливості юності як періоду становлення особистісних і гендерних орієнтацій. А також практично досліджені особливості прояву толерантності в міжособистісному спілкуванні юнаків і дівчат та дані рекомендації щодо формування толерантності на етапі юності.

ANNOTATION

Omelchuk T.S. Personal tolerance in the aspect of regulating gender relations at the stage of adolescence. Manuscript.

Research for obtaining the educational and qualification level of a master's degree in the specialty C4 (053) Psychology. West Ukrainian National University. Ternopil, 2025. 49 p.

In the master's thesis, personal tolerance is examined in the context of intergender relations during adolescence. In particular, the study analyzes approaches to the problem of tolerance and gender relations, as well as the age-specific characteristics of youth as a period of personal and gender orientation formation. Furthermore, the research includes an empirical investigation of the manifestations of tolerance in the interpersonal communication of young men and women, and provides recommendations for fostering tolerance at the stage of adolescence.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ	
ТА ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН У ЮНОСТІ.....	
	7
1.1. Поняття та структура особистісної толерантності у психології	7
1.2. Шляхи дослідження гендерних відносин у сучасному суспільстві	11
Висновки до розділу 1	15
РОЗДІЛ 2	
ВИВЧЕННЯ РІВНЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ	
ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ У ЮНОСТІ.....	
	18
2.1. Гендерна специфіка особистісної толерантності молоді	18
2.2. Дослідження особливостей прояву толерантності	
в процесі міжособистісного спілкування юні	21
Висновки до розділу 2	31
РОЗДІЛ 3	
ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ФОРМУВАННЯ	
ТОЛЕРАНТНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ.....	
	33
Висновки до розділу 3	37
ВИСНОВКИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасне суспільство нині перебуває в умовах глибоких соціокультурних трансформацій, що насамперед зумовлені глобалізаційними процесами, інтеграцією у європейський простір, зростанням цінності індивідуальної свободи та рівності прав. Особливої значущості у цьому контексті набуває проблема врегулювання гендерних відносин, адже саме вони постають ключовим виміром міжособистісної взаємодії та соціальної гармонії. Одним із визначальних чинників формування культури рівноправних відносин є особистісна толерантність. Вона охоплює здатність індивіда визнавати та приймати відмінності іншої людини, бути відкритим до діалогу, долати упередження та стереотипи. За сучасних умов, коли традиційні уявлення про соціальні ролі трансформуються, толерантність постає необхідною умовою уникнення конфліктів, дискримінації та соціальної напруги.

Юність як віковий етап становлення особистості є особливо чутливим до формування толерантних установок. Саме у цей період відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості, визначення ідентичності, формування системи цінностей і життєвих орієнтацій. У юнацькому віці молода людина засвоює соціальні норми та моделі поведінки, що визначають її подальшу здатність до конструктивних взаємин із представниками іншого гендера. Важливість дослідження зумовлена й соціально-політичним контекстом України. В умовах Війни за Незалежність України, що змінила гендерні ролі та соціальні очікування, особливої актуальності набуває формування взаємоповаги та взаєморозуміння між жінками й чоловіками. З одного боку, жінки дедалі активніше займають позиції у сферах, які традиційно вважалися «чоловічими». З іншого – чоловіки виявляють готовність долучатися до сфер догляду, виховання та психологічної підтримки. Такі зміни можуть стати підґрунтям для напруги й непорозумінь, якщо рівень толерантності у

молодого покоління залишається недостатнім. Актуальність досліджуваної тематики посилюється й тим, що сучасні студенти як майбутні фахівці різних галузей і сфер є носіями нових соціальних практик. Саме від їхнього ставлення до гендерних відмінностей залежатиме здатність суспільства інтегрувати європейські принципи гендерної рівності та демократії. Отже, вивчення особистісної толерантності як чинника врегулювання гендерних відносин у юнацькому віці є важливим як у науково-теоретичному, так і у прикладному аспекті, що й спричинило появу цього кваліфікаційного дослідження.

Стан дослідження проблеми. Проблема толерантності у психології вивчалася багатьма знаними дослідниками (А. Адлер, Г. Оллпорт, К. Роджерс, А. Маслоу, Д. Майєрс, Е. Фромм, К. Поппер та ін.), які головно розглядали її як інтегральну характеристику особистості, що виявляється у готовності приймати відмінності й взаємодіяти з іншими на засадах рівності. Гендерну проблематику досліджували також і відомі вітчизняні науковці – О. Бабчук, Г. Балл, В. Васютинський, П. Гнатенко, О. Грива, О. Донченко, Л. Журавльова, А. Коваленко, О. Саннікова, І. Пасічник, М. Пірен, А. Фурман, О. Фурман, В. Шинкарукта ін., які переважно акцентують питання стереотипізації, дискримінації, а також становлення гендерної ідентичності (див. [1-45]). Однак комплексне вивчення поєднання двох вимірів – особистісної толерантності та врегулювання гендерних відносин саме у період юності – все ще залишається недостатньо розробленим. Особливо це стосується українського контексту, де соціальні трансформації періоду Війни за Незалежність України та всезагальна цифровізація актуалізують необхідність переосмислення ролі толерантності у життєвому поступі молодого покоління громадян нашої держави у цей непростий відтинок її існування.

Об'єкт дослідження: процес формування та прояву особистісної толерантності.

Предмет дослідження: особистісна толерантність як чинник врегулювання гендерних відносин на етапі юності.

Мета дослідження: виявити психологічні особливості особистісної толерантності у юності та визначити її роль у врегулюванні гендерних відносин.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати науково-теоретичні підходи до проблеми толерантності та гендерних відносин періоду юнацтва;

2) окреслити вікові особливості юності як періоду становлення особистісних і гендерних орієнтацій;

3) дослідити особливості прояву толерантності в міжособистісному спілкуванні юнаків і дівчат;

4) розробити практичні рекомендації з формування толерантності у юні.

У роботі використано комплекс **методів:** теоретичні – аналіз і узагальнення літературних джерел, систематизація наукових концепцій, порівняння та класифікація (*розділ 1*); емпіричні – психодіагностичні методики для визначення рівня толерантності та ставлення до гендерних ролей; статистичні – кількісний і якісний аналіз результатів, методи кореляційного аналізу та порівняння (*розділ 2*).

Наукова новизна дослідження. Досліджено зв'язок між рівнем особистісної толерантності та ставленням до гендерних ролей у студентської молоді. Виявлені психологічні умови розвитку толерантності у юності, зокрема у контексті соціальних трансформацій сьогодення. Сформовані практичні рекомендації, що спрямовані на формування культури толерантності та гендерної рівності у молодого покоління.

Теоретичне значення дослідження. Результати дослідження поглиблюють уявлення про феномен толерантності як інтегральну якість особистості, уточнюють понятійний апарат гендерної психології та вікової психології, а також розширюють розуміння механізмів врегулювання гендерних відносин у юності.

Практичне значення дослідження. Отримані результати можуть бути використані у практичній діяльності психологів, освітян і соціальних працівників на шляху оптимізації виховного та освітнього процесу. Рекомендації будуть доречними при розробці програм психологічного супроводу студентів, проведення тренінгів із формування толерантності, профілактики конфліктів і розвитку культури гендерної взаємодії.

Структура магістерського дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків дослідження, списку 45 опрацьованих літературних джерел. Загальний обсяг становить 49 сторінок, із них 42 сторінки склав основний текст. Результати дослідження відображені в двох авторських тезах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН У ЮНОСТІ

1.1. Поняття та структура особистісної толерантності у психології

Поняття толерантності належить до тих категорій, які не лише активно вивчаються у психології, а й широко застосовуються в інших соціогуманітарних науках –освітології, соціології, філософії, культурології. Воно постало на межі філософських і суспільних дискурсів як спосіб описати ставлення людини до «іншого», до відмінностей у світогляді, релігії, поведінці. Історично термін *tolerantia* походить із латини й означає «терпіння», «витримку». У європейській філософії ідеї толерантності розробляли філософи Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, котрі пов'язували її з правами людини, свободою совісті та повагою до різноманітності. У минулому столітті поняття толерантності набуло особливої ваги у зв'язку з поширенням ідей мультикультуралізму, демократизації суспільних відносин та необхідності попередження міжетнічних і міжконфесійних конфліктів.

У психології толерантність розглядається як інтегральна особистісна якість, що відображає здатність людини приймати індивідуальну своєрідність інших, зберігаючи при цьому власну ідентичність і цінності. Вона не зводиться до пасивного терпіння, а передбачає активне усвідомлене ставлення, що ґрунтується на гуманістичних принципах, емпатії, здатності до рефлексії та соціальної відповідальності.

Означимо декілька магістральних підходів до розуміння толерантності (рис. 1.1).

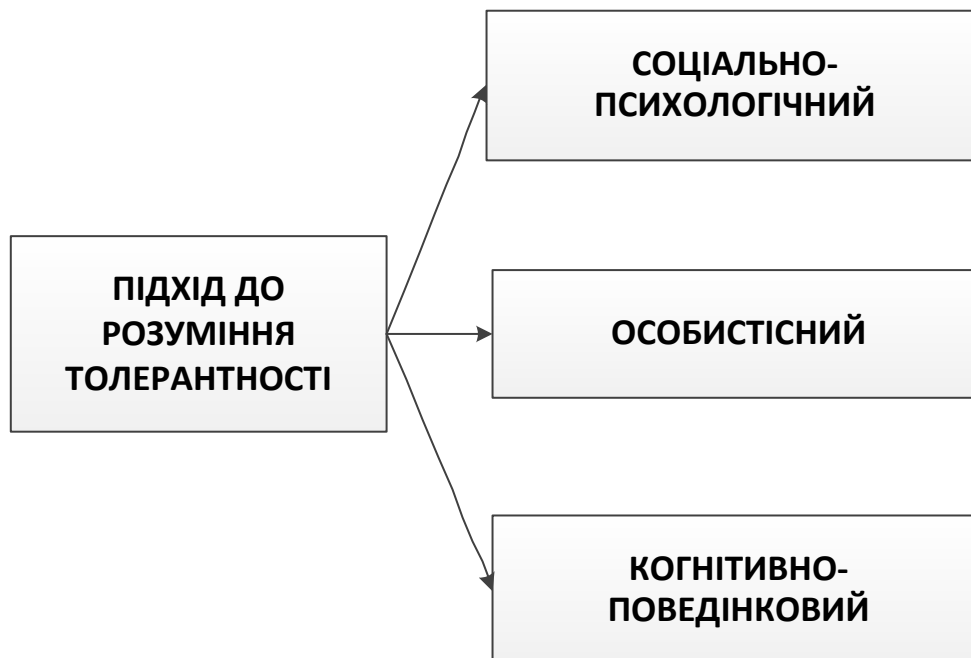

Рис. 1.1. Підходи до розуміння толерантності

Соціально-психологічний підхід визначає її як уміння взаємодіяти з людьми, що відрізняються за своїми установками, цінностями чи стилем життя, без агресії та дискримінації. Особистісний підхід зацентровує увагу на внутрішніх рисах індивіда – відкритості досвіду, гнучкості мислення, емоційній стабільності, здатності до прийняття невизначеності. Когнітивно-поведінковий пов'язує толерантність із розвитком критичного мислення, умінням відмовлятися від стереотипів, конструктивно вирішувати конфлікти й проявляти готовність до діалогу.

Структура особистісної толерантності є полікомпонентною (рис. 1.2).

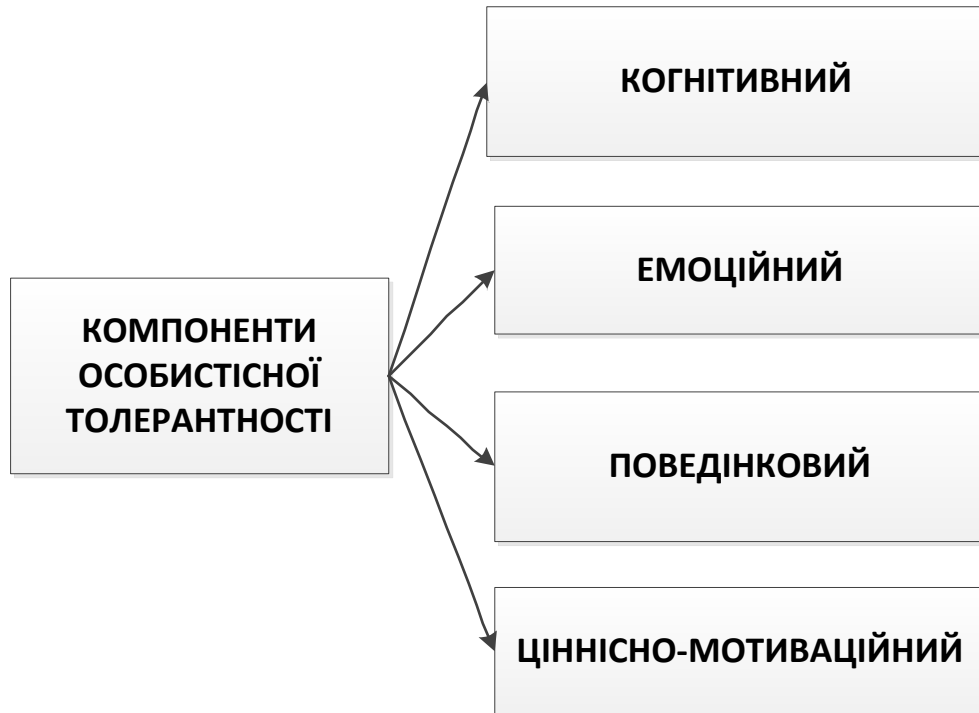

Рис. 1.2. Компоненти особистісної толерантності

Когнітивний компонент охоплює знання про соціальне різноманіття, усвідомлення цінності культурних, етнічних, гендерних і особистісних відмінностей, розвиток критичного мислення, здатність аналізувати й переосмислювати власні упередження. Приміром, студент із розвинутою когнітивною толерантністю здатний усвідомити, що інша людина має відмінні цінності, і не сприймати їх як загрозу. Емоційний компонент виявляється у здатності до емпатії, співчуття, прийняття, відсутності ворожості чи агресії щодо «іншого». Толерантна особистість зберігає внутрішній емоційний баланс навіть у ситуації зіткнення з протилежними думками. Поведінковий компонент – це готовність до конструктивної взаємодії, пошуку компромісів, ведення діалогу, уникання агресивних форм реагування. Наприклад, у міжкультурній групі толерантна поведінка полягає у прагненні слухати співрозмовника, аргументувати свою позицію без приниження іншого. Ціннісно-мотиваційний

компонент проявляється у наступному. Толерантність спирається на гуманістичні цінності – рівність, справедливість, свободу вибору, повагу до людської гідності. Мотиваційно вона виражається у прагненні підтримувати гармонійні стосунки, уникати дискримінації й ворожнечі.

У прикладному вимірі толерантність є важливим чинником психологічного здоров'я та соціальної адаптації. До прикладу, у шкільному середовищі вона сприяє зменшенню проявів булінгу та розвитку культури взаємоповаги. У багатокультурних колективах толерантність полегшує комунікацію, знижує ризики конфліктів та сприяє командній згуртованості. У контексті сучасної України ця проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з потребою інтеграції внутрішньо переміщених осіб, налагодження міжкультурного діалогу та зміцнення соціальної єдності.

Таким чином, особистісна толерантність – це складне, багатокомпонентне психологічне утворення, яке інтегрує когнітивні, емоційні, поведінкові та ціннісно-мотиваційні аспекти. Вона постає показником психологічної зрілості, що визначає здатність людини до відкритого діалогу, конструктивного подолання конфліктів та гармонійної самореалізації у багатокультурному суспільстві. Формування толерантності є завданням не лише психологічної науки, але й освітньої практики, адже саме вона створює передумови для розвитку соціальної культури, котра зорієнтована на гуманізм, повагу до різноманіття та взаємного порозуміння.

1.2. Шляхи дослідження гендерних відносин у сучасному суспільстві

Питання гендерної толерантності, що відноситься до сфери міжстатевих відносин, є особливо актуальним і складним, оскільки стосується сфери міжособистісних відносин та успішної соціальної зреалізації людини. В умовах

глобалізації людина часто зіштовхується із новими взірцями поведінки, новими думками, звичаями та традиціями. Одні приймаються та розуміються відразу, до інших звикають поступово, а треті відштовхують і викликають негативне ставлення. Зміни у відносинах між чоловіками та жінками, трансформація гендерних ролей, підпорядковані нормам індивідуалізації та плюралізації, породили нові форми міжстатевої взаємодії.

Зупинимося докладніше на визначенні терміна «толерантність». Так, словник відсилає нас до поняття терпимий, тобто той, який вміє терпіти щось чуже, миритися з чужим (думкою, характером тощо). Під гендерною толерантністю ми розуміємо неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою [12; 42]. Антиподом гендерній толерантності виступає сексизм, тобто така орієнтація, яка ставить у несприятливі умови одну стать щодо іншого, тим самим обмежуючи її права та можливості на індивідуальну реалізацію. Висловлюючись в актах індивідуальної та групової поведінки, сексизм обмежує можливості повноцінної участі жінок у професійній, економічній та політичній сферах соціуму.

Проаналізувавши основні складові елементи поняття толерантності, спробуємо означити їх стосовно гендерної толерантності. Насамперед, варто відмітити повагу особистості незалежно від її статевої приналежності. Визнання рівності між чоловіками та жінками є важливою складовою гендерної толерантності. Крім цього, варто назвати і готовність сприймати думку індивіда протилежної статі, що виходить із специфічності її соціального буття. За умов перманентної трансформації гендерних ролей сьогодні все гостріше постає проблема терпимого відношення між статями. Нами було проведено емпіричне дослідження, метою якого стало виявлення тих якостей чоловіків та жінок, з якими респонденти готові миритися, а також тих, стосовно яких виникає неприязне ставлення.

Становлення нової парадигми людських взаємин за умов глобалізації, цифровізації та культурного плюралізму висуває на передній план питання соціокультурної зумовленості гендера, його ролі у формуванні ідентичності особистості та в організації суспільних структур. Гендерні відносини – це не лише система соціальних ролей і очікувань, а й поле символічних значень, владних дискурсів та психологічних механізмів, які відтворюють або трансформують ієрархії у міжособистісному й суспільному вимірах. Дослідження гендеру розвивається у межах кількох ключових підходів, кожен з яких фокусує увагу на специфічних аспектах взаємодії між чоловіками та жінками, а також на ширшому спектрі ідентичностей, що виходять за межі традиційної бінарності (рис. 1.3).

Соціально-конструктивістський підхід ґрунтується на тій ідеї, що гендер не є вродженою характеристикою, а формується у процесі соціалізації, через систему норм, соціокультурних кодів і практик. Гендерні ролі тут розглядаються як результат суспільного договору та символічного порядку, а відтак можуть бути змінними залежно від історичного та культурного контексту. З точки зору психології, цей підхід підкреслює значення інтеріоризації соціальних очікувань і впливу суспільних сценаріїв на формування Я-образу.

Біопсихологічний підхід зацентровує на відмінностях між статями, які мають біологічне підґрунтя: 1) гормональні чинники, 2) структура мозку, 3) еволюційні механізми. У цьому вимірі гендерні відносини розглядаються як такі, що певною мірою закорінені в природних передумовах, але водночас піддаються модифікації під впливом соціокультури. Психологічний аналіз тут головно зосереджується на питаннях когнітивних стилів, відмінностей у поведінкових патернах та механізмах емоційної регуляції, котрі зумовлюють особливості міжгендерної взаємодії.

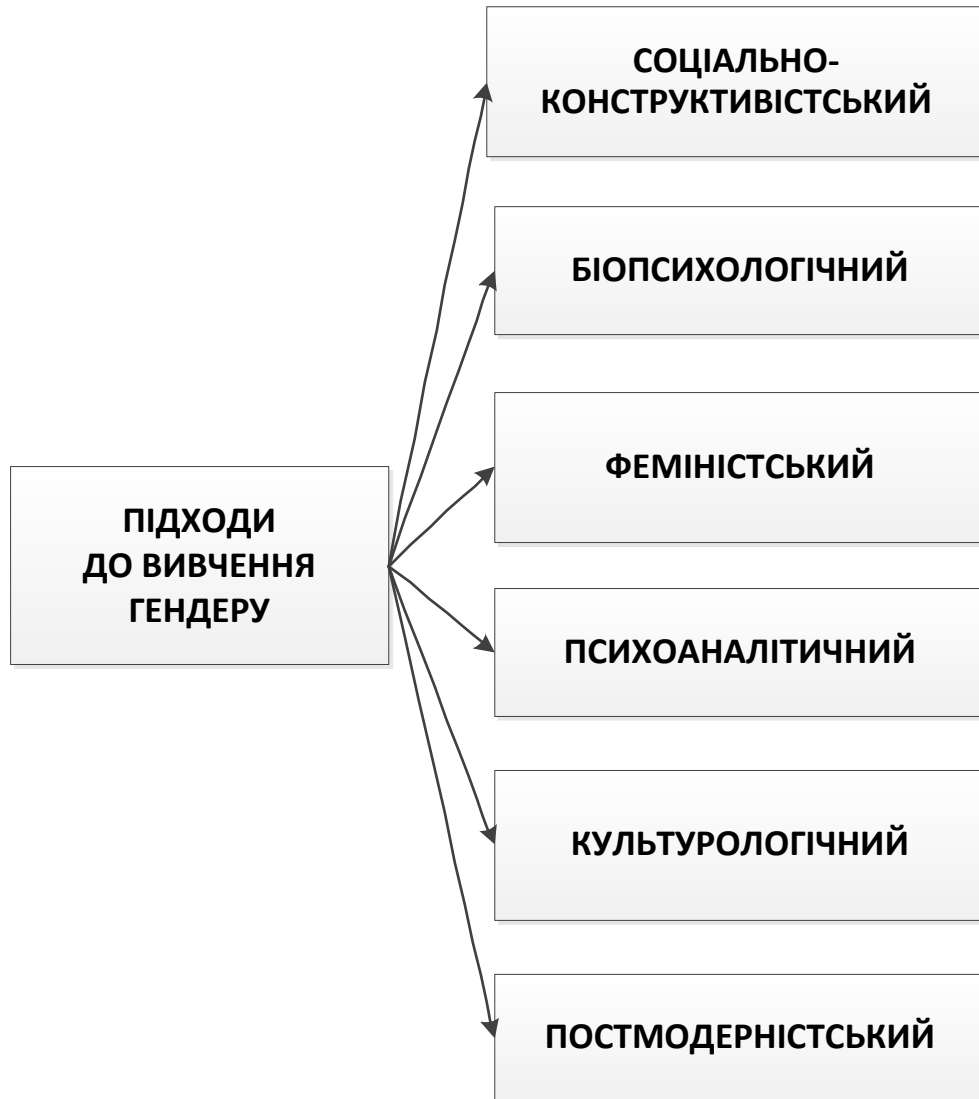

Рис. 1.3. Ключові підходи до вивчення гендеру

Феміністський підхід є одним із найбільш впливових напрямків, який наголошує на необхідності критичного аналізу владних відносин між чоловіками та жінками. Феміністська теорія прагне виявити механізми дискримінації, маргіналізації та нерівності, що підтримуються суспільними інститутами. Психологічний аспект цього підходу виявляється у вивченні впливу гендерних стереотипів на самооцінку, мотивацію досягнення, професійні амбіції та особистісний розвиток.

Психоаналітичний підхід пропонує інтерпретувати гендерні відносини через призму несвідомих процесів, дитячих переживань і механізмів ідентифікації. На думку психоаналітиків, особливості гендерної ідентичності формуються у процесі проходження кризових етапів психосексуального розвитку, а міжгендерні стосунки нерідко відтворюють глибинні внутрішньоособистісні конфлікти. У цьому сенсі психологічний аналіз дозволяє зрозуміти не лише явні, а й латентні аспекти гендерної взаємодії.

Культурологічний та постмодерністський підходи наголошують на множинності гендерних ідентичностей та децентралізації традиційної бінарної моделі. Сучасні дослідження розглядають гендер як спектр, що охоплює різноманітні варіанти ідентичностей, які перебувають у процесі постійної трансформації. Психологічна наука тут зіштовхується із завданням розробки нових моделей підтримки людей, чия ідентичність виходить за рамкові межі соціальних очікувань, та створення умов для їхньої інтеграції у суспільство без дискримінації[2; 18; 44].

В сучасному суспільстві, яке нині характеризується високою динамічністю змін і зростанням міжкультурних контактів, гендерні відносини постають складною мережею взаємодій, де перетинаються особистісні переживання, соціальні структури та соціокультурні символи. Їхнє дослідження неможливе без міждисциплінарного підходу, що поєднує соціологію, психологію, культурологію, філософію та правові науки. Важливо підкреслити, що гендер є не лише предметом наукових дискусій, але й практичним виміром суспільного життя, оскільки він визначає якість комунікації, рівень соціальної інтеграції, а також психологічний добробут індивіда.

Отже, аналіз гендерних відносин у сучасному світі потребує врахування різних наукових парадигм та багатошарової інтерпретації. Соціально-конструктивістський підхід дозволяє побачити мінливість гендерних ролей, біопсихологічний – простежити їхню природну основу, феміністський – критично осмислити нерівність, психоаналітичний – дослідити глибинні

механізми, а культурологічний – розкрити розмаїття ідентичностей. У підсумку гендерні відносини постають як динамічний феномен, який одночасно вкорінений у соціальних практиках, культурних текстах та психологічних процесах особистості.

Висновки до розділу 1

Висновуючи, можна зазначити, що гендерні відносини у сучасному суспільстві є багат шаровим і багатовимірним феноменом, у якому переплітаються біологічні, соціальні, культурні та психологічні чинники. Їхній аналіз вимагає інтеграції різних підходів, адже лише у міждисциплінарній перспективі можливо охопити всю складність цього явища. Гендер не можна звести ані до біологічної статі, ані до культурного конструкту – він є діалогом природи та культури, індивідуального і колективного. У психологічному вимірі гендерні відносини формують внутрішню картину світу особистості, впливають на її самооцінку, систему цінностей, життєві стратегії. Стереотипи й очікування суспільства нерідко стають чинниками внутрішніх конфліктів, тоді як процес усвідомленого прийняття власної ідентичності відкриває можливості для особистісного зростання й соціальної інтеграції. У цьому аспекті надзвичайно важливою є роль психологічної науки у розробці інструментів підтримки індивідів у їхньому пошуку гармонії між «Я» та соціумом.

Соціально-культурний вимір демонструє, що гендерні відносини є одночасно інструментом відтворення суспільних структур і ресурсом їхньої трансформації. Гендер постає каналом передачі цінностей і норм, але водночас може бути полем боротьби за нові форми рівності, взаємоповаги та партнерства. Звідси постає актуальність критичного мислення й наукових досліджень, які здатні виявити приховані механізми дискримінації та відкрити простір для інклюзивних практик. З філософської перспективи гендер можна

розглядати як символічний код, що структурує людське буття і визначає способи розуміння себе та Іншого. Водночас у постмодерному світі цей код дедалі частіше деконструюється, відкриваючи множинність ідентичностей та нові горизонти свободи. Тут гендер постає не як обмеження, а як процес постійного становлення, у якому людина здобуває можливість виходити за межі усталених сценаріїв.

У підсумку, дослідження гендерних відносин є не лише науковим завданням, а й соціальною місією, адже від якості цих відносин залежить рівень гуманізації суспільства, його здатність до толерантності, солідарності та справедливості. Сучасна наука, зокрема психологія, покликана не лише описувати чи пояснювати феномен гендеру, а й активно сприяти формуванню умов, у яких кожна особистість зможе реалізувати себе, не стикаючись із дискримінаційними бар'єрами. Саме у цьому полягає стратегічний напрям розвитку суспільства, що прагне гармонії між індивідом і колективом, між природою і культурою, між традицією та майбутнім.

З психологічної точки зору, толерантність можна розглядати як маркер особистісної самореалізації. Вона виявляється у здатності індивіда зберігати внутрішню цілісність і водночас гнучко адаптуватися до мінливих соціальних умов. Людина, що володіє високим рівнем толерантності, не лише приймає інше, а й знаходить у цій відмінності ресурс для власного розвитку, розширення світогляду та збагачення досвіду. Таким чином, толерантність не просто запобігає конфліктам, а й відкриває нові горизонти творчості й духовного зростання. Водночас формування толерантності є не лише завданням психологічної науки, яка розробляє відповідні концепції, методики та психотехніки, але й пріоритетом освітньої практики. Саме система освіти створює фундаментальні передумови для засвоєння норм гуманістичного світогляду, виховання поваги до культурного різноманіття та розвитку навичок взаєморозуміння. Толерантність має формуватися через виховання у дітей і молоді здатності до критичного мислення, емпатії, саморефлексії та діалогу.

Таким чином, особистісна толерантність постає стратегічним ресурсом як для окремої особистості, так і для суспільства загалом. Вона забезпечує стабільність соціальних відносин, сприяє побудові культури миру, довіри та взаємоповаги. У глобалізованому світі, де культурні, етнічні та релігійні відмінності стають дедалі відчутнішими, розвиток толерантності виступає не лише психологічною необхідністю, а й цивілізаційною умовою виживання людства.

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ РІВНЯ ОСОБИСТІСНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ У ЮНОСТІ

2.1. Гендерна специфіка особистісної толерантності молоді

Проблема толерантності є актуальною для розвитку та нормального існування держави та суспільства. Одним з можливих шляхів згуртування суспільства, що проявляється в конструктивному взаємодії людей у вирішенні загальних завдань і подоланні конфліктності, є формування у підростаючого покоління толерантної свідомості, толерантної поведінки і толерантних відносин. Феномен толерантності проявляється в готовності до усвідомлених особистісних дій, що спрямовані на досягнення гуманістичних відносин між людьми та групами людей, які мають різний світогляд, ціннісні орієнтації і стереотипи поведінки. У сформованому вигляді толерантність постає особистісною диспозицією, яка таки передбачає готовність сприйняття та прийняття інших такими як вони є, та взаємодії з ними на основі згоди [11; 23; 31]. Іншими словами, дана властивість є не що інше як узагальнене ставлення до оточуючих. Таке розуміння толерантності перетинається із змістовним трактуванням особистості теорії відносин. З іншого боку, толерантність як риса особистості, будучи спричиненою системою відносин типу «людина – людина», зреалізовується у побудові міжособистісної взаємодії та спілкування. У зв'язку з цим актуалізація проблеми толерантності пов'язана із протилежним феноменом інтолерантності – особистісної готовності до конфліктної взаємодії, пов'язаної із сприйняттям суб'єктом відмінностей між собою та іншою людиною, що супроводжується запереченням права на них в іншому, переживанням несхвалення, неприйняття, осуду [5; 14; 25; 33; 41; 45].

Юний вік вважається періодом закономірного розвитку інтолерантності, що зумовлена самоідентифікацією її механізмами – розвитком образу «Я» та образу «Іншого». Інтollerантність тут проявляється у відсутності варіативності уявлень про прийнятну поведінку однолітка, жорсткості уявлень «свій – чужий /інший», злиття образів «чужий/інший» і «ворог». Це свідчить про актуальність досліджень, присвячених толерантності юні. Дослідження ж гендерного аспекту толерантності є актуальним розуміння соціально-психологічних чинників її формування.

Толерантність як особистісна риса постає одним із ключових показників соціальної зрілості та психологічної готовності індивіда до взаємодії у багатоманітному світі. У сучасному суспільстві, де глобалізаційні процеси поєднуються із зростанням індивідуалістичних тенденцій, проблема формування толерантності постає особливо актуальною для молодіжного соціуму. Юність як сенситивний період розвитку характеризується інтенсивними пошуками ідентичності, становленням системи цінностей та вибудовою стратегій міжособистісного спілкування. У цьому контексті значущим є питання гендерної специфіки проявів особистісної толерантності. З психологічної точки зору, толерантність розглядається як багатовимірний конструкт, що інтегрує когнітивний, емоційний та поведінковий рівні. Її когнітивний вимір відображає здатність сприймати відмінності без упередженості; емоційний – приймати інших із повагою та співчуттям; поведінковий – реалізовувати толерантні установки в актах соціальної взаємодії. Молодь у цьому аспекті виступає особливою соціально-психологічною групою, оскільки процеси самовизначення та рольового моделювання посилюють значення гендерних факторів.

Емпіричні дослідження у сфері психології доводять, що існують певні відмінності у формуванні толерантності залежно від статі. Зокрема, дівчата, зазвичай, проявляють більш розвинену емоційну чутливість, схильність до емпатії та орієнтацію на збереження гармонії у міжособистісних стосунках. Це

сприяє розвитку таких аспектів толерантності, як готовність до співпраці, здатність приймати іншу думку, прагнення до компромісу. Хлопці, навпаки, частіше орієнтуються на раціональні та інструментальні моделі поведінки, що може зумовлювати більш виражений критицизм, схильність до конкуренції та підвищену увагу до нормативної сторони соціальної взаємодії. Проте не слід абсолютизувати ці відмінності: сучасні соціокультурні трансформації розмивають жорсткі межі між «традиційно жіночими» та «традиційно чоловічими» моделями поведінки. Молодь дедалі частіше демонструє інтеграцію як емоційно-чуттєвих, так і раціонально-когнітивних компонентів у власній толерантності. Це свідчить про гнучкість гендерної ідентичності, яка дозволяє адаптуватися до вимог мультикультурного, поліваріативного суспільства.

Таким чином, гендерна специфіка особистісної толерантності молоді виявляється не лише у різниці проявів чуттєвої та когнітивної складових, але й у характері соціально-рольових орієнтацій. У дівчат толерантність частіше постає як емоційно-ціннісна установка, а у хлопців – як раціонально-поведінкова стратегія. Водночас саме поєднання цих вимірів формує цілісний психологічний ресурс, необхідний для успішної самореалізації та гармонійної взаємодії у соціумі. Отже, вивчення гендерних аспектів толерантності не лише розкриває глибинні механізми особистісного розвитку молоді, а й створює підґрунтя для практичних програм формування культури діалогу, ненасильницької комунікації та взаємоповаги. У цьому полягає не лише психологічна, але й соціально-гуманістична значущість проблеми, що нами досліджується.

2.2. Дослідження особливостей прояву толерантності в процесі міжособистісного спілкування юні

Розвиток уявлень про гендерну ідентичність розпочався із запровадження психологію поняття гендерної ідентичності для підкреслення значення соціально-культурних чинників формування психологічної статі. Формування гендерної ідентичності розглядається нині в психології як результат процесу гендерної соціалізації. Це дозволяє детальніше підійти до аналізу міжособистісних відносин як до явища у тому числі й гендерного змісту. Особливості у відносинах з іншими людьми, що характерні для молодих людей різної статі, є результатом гендерної соціалізації, і її важливим чинником.

Вплив на гендерну поведінку культурно-історичних особливостей розвитку та конкретної соціально-економічної ситуації зумовило ряд відмінних рис гендерних відносин у суспільстві. Так, особливості проявів маскулінності та фемінінності пов'язані, по-перше, з рівноцінністю маскулінної та фемінінної моделей поведінки, які є у суспільстві взаємодоповнювальними. По-друге, ці особливості проявляються в малій представленості маскулінної та фемінінної моделей поведінки у чистому вигляді (середні значення рівня маскулінності та фемінінності більш типові та характерні, аніж високий рівень виразності цих характеристик). Це істотно збільшує варіативність норм маскулінної і фемінінної поведінки у суспільстві і свідчить про те, що зміст гендерних моделей поведінки чоловіки й жінки може бути визначений щодо один одного, шляхом співвіднесення їх один із одним. Важливими є ті особливості, зокрема специфічні характеристики спілкування, пов'язані з тією чи іншою гендерною ідентичністю.

Метою нашого емпіричного дослідження стало вивчення гендерних особливостей міжособистісного спілкування у юнацькому віці. Перша гіпотеза постулює про те, що у міжособистісних відносинах юнаки виявляють домінуючі стилі, тоді як дівчата у міжособистісних відносинах відчують вищий рівень потреби у спілкуванні та їм властиві дружні стилі міжособистісних відносин. Друга – юнаки та дівчата з андрогінною або ж

типовою для їхньої біологічної статі гендерною ідентичністю схильні застосовувати більш адаптивні стилі міжособистісної взаємодії, тоді як молодь із гендерною ідентичністю, відмінною від їхньої біологічної статі, у міжособистісних стосунках частіше вдається до дезадаптивних проявів.. Були застосовані: опитувальник статевих ролей (BSRI); методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі; опитувальник «Потреба спілкуванні»; опитувальник «Оцінка рівня комунікабельності»; опитувальник «Оцінка комунікативних умінь». Для статистичної обробки результатів психодіагностичного обстеження респондентів застосовувалися методи математичної статистики та обробки даних. В дослідженні брали участь 25 юнаків і дівчат (15 дівчат, 10 юнаків), які не перебувають у шлюбі, які навчаються у Західноукраїнському національному університеті. Профіль та форма навчання учасників у дослідженні не враховувалися. Віковий діапазон учасників дослідження склав 18-23 роки.

У табл.2.1 зазначені дані про розподіл учасників дослідження за критерієм типу гендерної ідентичності.

Таблиця 2.1

Розподіл типів гендерної ідентичності у вибірці дослідження (осіб)

Тип гендерної ідентичності	Юнаки	Дівчата
Маскулінний	3	3
Андрогінно-маскулінний	4	-
Андрогінно-фемінінний	-	2
Андрогінний із середнім рівнем андрогінії	-	4
Андрогінний з високим рівнем андрогінії	3	5
Фемінінний	3	3
Недиференційований	2	2

Юнаки, що беруть участь у дослідженні, на відміну від дівчат мають чотири типи гендерної ідентичності (маскулінний, андрогінно-маскулінний,

фемінінний, недиференційований), тоді як у групі дівчат визначено шість типів гендерної ідентичності. У більшості юнаків гендерна ідентичність відповідає їх біологічній статі, троє мають фемінінний тип гендерної ідентичності, у двох юнаків недиференційований тип гендерної ідентичності.

У вибірці дівчат визначено 7 кластерів – типів гендерної ідентичності. Тільки у 5 дівчат гендерна ідентичність відповідає їх біологічній статі. Троє дівчат мають гендерну ідентичність, що відрізняється від їхньої біологічної статі («маскулінні»), а 2 учасниць дослідження мають недиференційовану гендерну ідентичність. Найбільше дівчат належить до групи «андроґінних». При цьому дівчат із високим рівнем андроґінії (5 осіб – найбільший кластер у вибірці дівчат) більше, ніж дівчат із середнім рівнем андроґінії (4 особи).

Достовірність поділу респондентів на групи на кшталт гендерної ідентичності було перевірено за допомогою непараметричного Н-критерію Краскела-Воллеса. І у вибірці юнаків, і у вибірці дівчат усі типи груп значно відрізняються один від одного по кожному з компонентів гендерної ідентичності (маскулінності (М), фемінінності (Ф)). Для перевірки першої висунутої нами гіпотези спочатку визначалося співвідношення різних компонентів спілкування нашої вибірці. За основні були обрані такі змінні: 1) рівень комунікабельності, 2) потреба у спілкуванні та 3) комунікативні вміння. На рис. 1 представлені результати вивчення таких компонентів змінної «міжособистісні відносини», як «рівень комунікабельності», «комунікативні вміння».

На рис. 2.1 на вертикальній осі розміщені показники комунікабельності респондентів, на горизонтальній – ступінь вираженості показників комунікабельності. Над стовпцями написані середні значення досліджуваних показників у юнаків та дівчат.

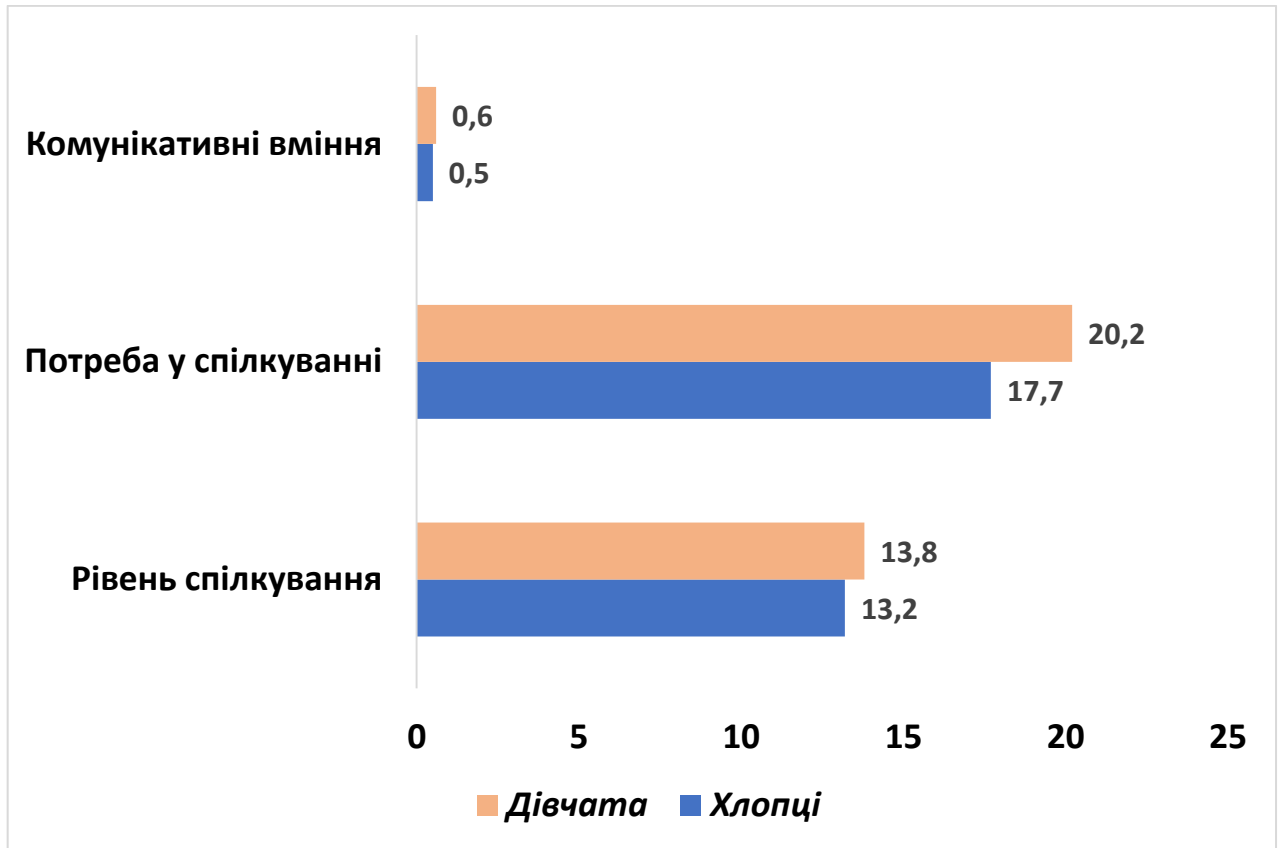

Рис.2.1. Результати дослідження компонентів комунікабельності при міжгендерній взаємодії

Аналізуючи отримані дані, слід зазначити таке:

а) у дівчат порівняно з юнаками переважають як потреба у спілкуванні, так і в цілому рівень комунікабельності, що підтверджує доведене раніше численними дослідженнями прагнення представниць жіночої статі зреалізувати у вигляді спілкування когнітивну, емоційну і поведінкову сфери, що виявляється у вільнішому вираженні своїх думок, емоцій рухів, спрямованих як на емоційну розрядку, так і на привертання уваги до себе;

б) ступінь сформованості комунікативних умінь у юнацькому віці не має суттєвих відмінностей між статями.

Далі наведемо результати, отримані за допомогою методики Т. Лірі і відображають представленість у нашій вибірці різних стилів міжособистісних відносин відповідно у юнаків та дівчат. Лірі виділив такі стилі: 1) підпорядкований, 2) залежний, 3) доброзичливий, 4) альтруїстичний та 5) інтегральний показник «дружелюбність». Були отримані такі результати:

а) у юнаків загалом прагнення до «домінуючих» стилів міжособистісних відносин вище, ніж у дівчат, про що свідчить інтегральний показник (2,5); при цьому видно, що у дівчат прагнення домінуючих стилів міжособистісних відносин негативно і близько до нуля (-0,02); це може бути викликано, насамперед, завданнями цього вікового етапу юнаків та дівчат;

б) у юнаків найбільш виражені такі стилі міжособистісних відносин, як «егоїстичний» (8,6) та «підозрілий» (8,2), що, можливо, пов'язане з бажанням юнаків наголосити на своїй індивідуальності і бути обережними на шляху самореалізації; менш виражені у юнаків «авторитарний» (8,1) та «агресивний» (7,9) стилі;

в) у дівчат найбільш виражені «авторитарний» (8,1) і також, як і в юнаків, – «підозрілий» (7,0) стилі міжособистісних відносин, що можна розцінити як бажання бути сильними у досягненні поставленої мети та страх у встановленні нових міжособистісних відносин; менш виражені в дівчат такі стилі міжособистісних відносин, як егоїстичний (5,9) і агресивний (6,2), що можна розглядати як схильність до суперництва і критичність до людей і навколишнього;

г) у дівчат порівняно з юнаками всі «жіночі» стилі міжособистісних відносин розвинені краще, про що свідчить інтегральний показник (3,2); у юнаків цей показник перебуває в «негативній зоні» (-5,0) і за модулем більше, ніж у дівчат, що підтверджує спрямованість юнаків на домінування та низький рівень їхньої дружелюбності; вищі, ніж у юнаків, показники, що характерні «жіночим» стилям міжособистісних відносин у дівчат зумовлені, очевидно, соціально-психологічними чинниками їх розвитку;

д) у дівчат найбільш виражені такі стилі міжособистісних відносин, як «альтруїстичний» (8,1) та «дружній» (7,9), що може бути пов'язане з їх прагненням допомагати, співчувати, йти на компроміс; менш виражені у дівчат «підпорядкований» (7,4) та «залежний» (6,9) стилі;

е) у юнаків усі значення «жіночих» стилів міжособистісних відносин перебувають у зоні низького рівня виразності, у своїй найбільш виражені такі стилі міжособистісних відносин, як «дружній» (6,4) і «підлеглий»(6,4); такі результати можна розцінювати як схильність юнаків до співпраці, прояву теплоти у відносинах, скромності, емоційної стриманості, прояву симпатії, безкорисливого ставлення до людей.

Резюмуючи наведені дані, можна припустити із високою ймовірністю наявність відмінностей у характеристиках міжособистісного спілкування між юнаками та дівчатами.

З метою статистичної перевірки гіпотези про те, що юнаки у міжособистісних стосунках частіше демонструють «домінуючі» стилі, тоді як для дівчат характерніша підвищена потреба у спілкуванні та переважання дружніх стилів взаємодії, отримані результати було проаналізовано за допомогою U-критерію Манна-Вітні. Були отримані наступні результати:

а) існують значні відмінності (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за таким показником комунікабельності, як «Потреба у спілкуванні»;

б) виявлено значні відмінності (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за такими «чоловічими» шкалами («чоловічими» стилями міжособистісних відносин): «егоїстичний», «агресивний», «підозрілий», інтегральний показник «домінування». Незважаючи на те, що значення такого стилю міжособистісних відносин, як «авторитарний», не потрапило в зону значущості, можна припустити, що нехай і неявні, відмінності за даним стилем міжособистісних відносин у юнаків і дівчат все ж таки спостерігаються;

в) виявлено значні відмінності (для рівня значущості $p \leq 0,05$) за всіма «жіночими» шкалами («жіночими» стилями міжособистісних відносин):

«підпорядкований», «залежний», «дружелюбний», «альтруїстичний», інтегральний показник «дружелюбність».

Отже, результати аналізу за допомогою тесту Манна-Вітні підтверджують висунуту гіпотезу про те, що юнаки у міжособистісних взаєминах схильні демонструвати «домінуючі» стилі, тоді як дівчата вирізняються вищим рівнем потреби у спілкуванні та тяжіють до дружніх форм взаємодії.

Задля перевірки гіпотези про існування відмінностей у міжособистісних відносинах у юнаків та дівчат із різними типами гендерної ідентичності відповідно до задуму емпіричного дослідження, його результати були оброблені за допомогою Я-критерію Краскела-Воллеса. Були отримані такі дані:

а) існують значні відмінності між юнаками з різним типом гендерної ідентичності (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за такими показниками комунікабельності, як «Рівень спілкування» та «Потреба спілкування»;

б) виявлено значні відмінності (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за одним із «чоловічих» стилів міжособистісних відносин – «авторитарний». За іншими «чоловічими» шкалами значних відмінностей не виявлено;

в) не виявлено значних відмінностей (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за «жіночими» стилями міжособистісних відносин.

Результати застосування непараметричного Н-критерію Краскела-Воллеса у вибірці дівчат показали наступне:

а) існують значні відмінності між дівчатами з різним типом гендерної ідентичності (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за таким показником комунікабельності, як «Потреба спілкування».

б) виявлено значні відмінності (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за такими «чоловічими» стилями міжособистісних відносин: «авторитарний», «агресивний»; за інтегральним показником «домінування». За іншими «чоловічими» шкалами значних відмінностей не виявлено;

в) виявлено значні відмінності (для рівня значущості $p \leq 0,1$) за такими «жіночими» стилями міжособистісних відносин: «підпорядкований», «залежний», «дружній», «альтруїстичний», за інтегральним показником «дружелюбність».

Таким чином, результати статистичного аналізу, здійсненого за допомогою критерію Краскела-Волліса, дозволяють висновувати про часткове підтвердження гіпотези. Зокрема, отримані дані свідчать, що юнаки та дівчата, чия гендерна ідентичність відповідає їхній біологічній статі або має андрогінний характер, виявляють більш адаптивні стилі міжособистісної взаємодії, що сприяє налагодженню гармонійних стосунків, підвищенню рівня соціальної інтеграції та кращій психологічній адаптації. Водночас, у групі юнаків і дівчат, гендерна ідентичність яких відмінна від їхньої біологічної статі, простежується лише часткове підтвердження цієї закономірності: для них менш характерними є адаптивні стратегії міжособистісних відносин, а у взаємодії з оточенням можуть проявлятися дезадаптивні риси, що ускладнює процес соціальної взаємодії та може створювати додаткові бар'єри у встановленні близьких чи партнерських зв'язків. Отримані результати дають підстави вважати, що саме поєднання біологічної статі та типу гендерної ідентичності є вагомим чинником у визначенні особливостей міжособистісних стосунків юнаків і дівчат. Це підтверджує актуальність подальших досліджень у напрямку вивчення гендерної ідентичності як психологічного ресурсу адаптації та соціалізації, а також виявлення факторів, які можуть посилювати або, навпаки, послаблювати вплив даного чинника на якість міжособистісної взаємодії.

Зокрема, рівень комунікабельності (16,2), так само як і комунікативні вміння (0,7), найбільш виражені у юнаків з недиференційованою гендерною ідентичністю, що можна розцінювати як якусь компенсацію внаслідок недиференційованості гендерної ідентичності; нижчий рівень товариськість (9,7) і комунікативних умінь (0,5) мають юнаки з маскулінної гендерної

ідентичності, що властиво типовим представникам чоловічої статі; приблизно однаковий рівень комунікабельності (14,1 і 14,4) і комунікативних умінь (0,6 і 0,6) відповідно у андрогінно-маскулінних і фемінінних юнаків. Потреба у спілкуванні найбільш виражена у юнаків з «фемінінною» гендерною ідентичністю (22,3), що, як описувалося вище, властиво типовим представницям жіночої статі; найменш виражена потреба у спілкуванні у юнаків з «недиференційованою» гендерною ідентичністю (14,6), що може бути обумовлено психологічними комплексами, усвідомленням «своєї несхожості» на типових представників чоловічої статі. Інтегральний показник «домінування» приблизно однаковий у юнаків з гендерною ідентичністю, типовою для представників чоловічої статі (у «андрогінно-маскулінних» (4,1) та «маскулінних» (4,2) юнаків); у юнаків з недиференційованою гендерною ідентичністю відзначається низький рівень домінування (1,5), а «фемінінних» юнаків спостерігається небажання домінувати (-2,1). «Підозірний» стиль міжособистісних відносин більш виражений у юнаків з маскулінною (8,7) та недиференційованою (8,6) гендерною ідентичністю; менш даний стиль міжособистісних відносин виражений у «андрогінно-маскулінних» юнаків (7,7); «агресивний» стиль міжособистісних відносин більш виражений у юнаків з типовою для чоловічої статі гендерною ідентичністю – у «маскулінних» та «андрогінно-маскулінних» юнаків (8,1); найменше даний стиль міжособистісних відносин властивий для «фемінінних» юнаків (6,7); «егоїстичний» стиль міжособистісних відносин найчастіше у відносинах використовують «фемінінні» юнаки (10,4) та юнаки з недиференційованою гендерною ідентичністю (8,8); юнаки з типовою для чоловічої статі гендерною ідентичністю («маскулінні» та «андрогінно-маскулінні») намагаються не виявляти цей стиль у відносинах (7,9); «авторитарний» стиль міжособистісних відносин властивий юнакам з типовою для чоловічої статі гендерною ідентичністю – «андрогінно-маскулінним» (9,4) та «маскулінним» (7,8);

найменше цей стиль міжособистісних відносин виявляють «фемінні» юнаки (4,9) і юнаки з недиференційованою гендерною ідентичності (7,0).

Інтегральний показник «дружелюбність» у юнаків усіх типів гендерної ідентичності перебуває у «негативній» зоні; при цьому менш доброзичливими у міжособистісних відносин є юнаки з фемінінною (-5,9) та недиференційованою (-5,4) гендерною ідентичністю, що може бути зумовлене внутрішнім статевим конфліктом внаслідок неприйняття своєї гендерної ідентичності; Найбільш доброзичливими у міжособистісних відносинах є «андрогінно-маскулінні» юнаки (-3,6); «альтруїстичний» стиль міжособистісних відносин більш виражений у юнаків з типовою для представників чоловічої статі гендерною ідентичністю («андрогінно-маскулінних» (7,3) та «маскулінних» (7,1); менш даний стиль міжособистісних відносин виражений у юнаків з недиференційованою (5,4) та фемінінною (6,0) гендерною ідентичністю; «дружелюбний» стиль міжособистісних відносин найбільше виражений у юнаків з недиференційованою гендерною ідентичністю (6,6) та у юнаків з типовою для чоловічої статі гендерною ідентичністю («андрогінно-маскулінних» (6,3) та «маскулінних» (6,1); «залежний» стиль міжособистісних відносин найчастіше у відносинах використовують «андрогінно-маскулінні» (5,9) та «фемінінні» (5,7); меншу залежність у міжособистісних відносинах однаковою мірою виявляють «маскулінні» юнаки та юнаки з недиференційованою гендерною ідентичністю (5,0); «підпорядкований» стиль міжособистісних відносин більше властивий «фемінінним» юнакам(8,4), тоді як «маскулінні» юнаки не приймають у міжособистісних відносинах цей стиль відносин (5,9).

Узагальнюючи вищезазначене, можна стверджувати, що результати дослідження засвідчують наявність тісного й багатовимірного взаємозв'язку між гендерною ідентичністю, її специфічними характеристиками та особливостями міжособистісного спілкування в юнацькому віці. Виявлено, що саме тип гендерної ідентичності є ключовою проміжною змінною, яка визначає

характер та якість міжособистісних взаємин, зокрема моделі комунікативної поведінки. Це дозволяє розглядати гендерну ідентичність не лише як індивідуальну психологічну характеристику, а й як соціально-психологічний конструкт, що безпосередньо впливає на способи взаємодії юнаків і дівчат, формування довіри, емоційної близькості та взаєморозуміння.

Специфіка спілкування у юнацькому віці зумовлена низкою чинників: 1) біологічними особливостями, 2) соціокультурними нормами та 3) індивідуальними траєкторіями становлення особистості. Поєднання цих детермінант створює унікальний простір соціальної взаємодії, у якому гендерна ідентичність виконує роль системотвірного чинника. Біологічна стать задає вихідні параметри розвитку, однак саме психологічне осмислення себе як представника певної гендерної групи визначає, які моделі поведінки будуть засвоєні, які стратегії комунікації стануть домінантними та якою буде якість міжособистісних зв'язків. Особливо важливою у цьому контексті є взаємодія біологічної статі та обраного чи сформованого типу гендерної ідентичності. Адже саме ця комбінація задає баланс між традиційними та інноваційними моделями поведінки. Якщо особистість орієнтується на традиційні уявлення про маскуліність чи фемініність, то її стиль спілкування, як правило, більш стереотипний, з чітким розподілом ролей у взаєминах. У випадку інтеграції андрогінних характеристик, що поєднують у собі елементи обох полюсів, міжособистісна взаємодія набуває більшої гнучкості, варіативності й здатності до адаптації. Це створює передумови для конструктивного діалогу, толерантності та гармонійного розвитку міжгендерних відносин в юному віці.

Висновки до розділу 2

Результати нашого дослідження дозволяють висновувати про те, що саме гнучкі моделі гендерної ідентичності є найбільш сприятливими для формування здорових міжособистісних стосунків у молодіжному довіллі. Вони забезпечують здатність поєднувати емоційність і раціональність, чутливість та силу, автономність і співпрацю. Таким чином, юнаки та дівчата з вираженими андрогінними тенденціями демонструють вищий рівень соціальної компетентності, ефективніше долають конфліктні ситуації, легше налагоджують міжособистісні контакти. Водночас варто підкреслити, що формування гендерної ідентичності та відповідних моделей комунікації не є суто індивідуальним процесом. Він детермінується контекстом соціалізації: родинними установками, освітнім довіллям, культурними нормами, медійними впливами та ін. Соціальні інститути транслують певні очікування щодо прийнятної поведінки юнаків і юнок, і від того, наскільки молода людина здатна інтегрувати чи трансформувати ці очікування, залежить її готовність до ефективної взаємодії. Саме тут проявляється значення критичного мислення, рефлексивності й внутрішньої автономії як психологічних ресурсів цього віку.

Таким чином, гендерна ідентичність у юності постає не лише результатом індивідуального становлення, але й динамічним механізмом соціально-психологічної адаптації. Вона визначає не лише те, як молода людина бачить себе, а й те, як вона сприймає інших, які очікування формує стосовно міжособистісних зв'язків, і яким чином вибудовує стратегії комунікативної поведінки. Відповідно, якість цих стратегій безпосередньо впливає на розвиток довіри, формування емоційної близькості та досягнення взаєморозуміння. Із огляду на це, важливим завданням психологічної науки та практики є розробка підходів, що сприятимуть формуванню гнучкої, толерантної та соціально зрілої гендерної ідентичності. Це передбачає створення освітніх програм, тренінгових методик, психокорекційних практик, спрямованих на розвиток у молоді навичок емпатії, рефлексії, конструктивної комунікації та подолання стереотипних уявлень. Лише за умови поєднання біологічних передумов,

індивідуально-психологічних особливостей і соціально-культурного контексту можлива гармонійна інтеграція молоді особистості у систему міжособистісних і суспільних відносин. Тож дослідження підтвердило, що гендерна ідентичність у юнацькому віці є системоутвірним чинником міжособистісного спілкування. Вона визначає спектр комунікативних стратегій, рівень толерантності, готовність до співпраці й прийняття іншого.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

З ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Формування толерантності у юнацькому віці становить одне з пріоритетних завдань сучасної психологічної науки й освітянського фахового практикування, оскільки саме у цей період відбувається інтенсивне становлення особистості, пошук ідентичності та формування життєвої позиції. Юність є критично важливим етапом розвитку, пов'язаним із кризою ідентичності, що тим самим зумовлює підвищену чутливість до соціальних впливів і водночас прагнення до автономії. У цьому віковому проміжку толерантність стає психологічним механізмом, що забезпечує інтеграцію юні у складний простір суспільних взаємин. Практичні заходи, котрі спрямовані на розвиток толерантності, повинні враховувати, що це явище має багатовимірну структуру, яка поєднує: 1) когнітивний, 2) емоційний та 3) поведінковий рівні.

На когнітивному рівні необхідно розширювати уявлення молоді про різноманітність світу, культурні й гендерні відмінності, формуючи критичне ставлення до стереотипів та упереджень. Це передбачає інтеграцію у навчальні програми курсів із соціальної психології, культурології, медіаграмотності, які б допомагали молодим людям усвідомлювати відносність ціннісних систем та

легітимність різних способів світосприйняття. На емоційному рівні важливо розвивати емпатію, здатність до співпереживання та рефлексії. Емпатійне слухання та безумовне прийняття є базовими умовами гуманістичного розвитку особистості. Саме тому практичні заняття у формі тренінгів, рольових ігор, дискусійних клубів чи арт-терапевтичних практик можуть стати ефективними засобами формування толерантності. Вони створюють можливість для молоді прожити досвід «іншого», відчувати його стан і зрозуміти цінність різноманітності. Поведінковий рівень формування толерантності реалізується через практику соціальної взаємодії. Як підкреслює Г. Олпорт у своїй «гіпотезі контакту», безпосереднє міжособистісне спілкування між представниками різних соціальних груп знижує упередження та сприяє прийняттю (цит. за [43]). Тому важливо організовувати у студентському докільлі програми культурного обміну, волонтерські ініціативи, спільні проєкти, які б об'єднували молодь із різним життєвим досвідом. Така діяльність сприяє виробленню стійких соціальних навичок толерантної взаємодії, знижує рівень агресивності та підвищує готовність до співпраці.

Особливе місце у процесі формування толерантності займає робота із подолання стереотипів і дискримінаційних установок. Сучасна українська молодь перебуває під потужним впливом масмедіа, де часто відтворюються упереджені уявлення про різні соціальні, гендерні чи етнічні групи. У цьому контексті актуальною постає практика медіапросвіти, головно спрямованої на розвиток критичного мислення та здатність розпізнавати маніпулятивні повідомлення. Навчання медіаграмотності дає змогу не лише убезпечити молодь від деструктивних інформаційних впливів, а й сформувати внутрішню культуру толерантності як усвідомлений світоглядний вибір. Формування толерантності у юності тісно пов'язане саме із гендерною специфікою. Наше емпіричне дослідження доводить, що андрогінний тип гендерної ідентичності, який поєднує у собі риси маскулінності та фемінінності, корелює з більшою гнучкістю у спілкуванні, високим рівнем адаптивності та соціальної

компетентності. Саме поєднання емоційної чутливості та раціональності забезпечує молоді здатність до продуктивного діалогу. У практичному вимірі це означає, що виховні та психокорекційні програми повинні сприяти розвитку інтегрованої ідентичності, яка б виходила за межі жорстких гендерних стереотипів.

Не менш важливим є формування культури ненасильницької комунікації. Практика асертивного спілкування довела свою ефективність у вихованні здатності висловлювати власні потреби та почуття без агресії й водночас із повагою до співрозмовника. Запровадження тренінгів ненасильницької комунікації у закладах освіти може стати потужним ресурсом зниження рівня конфліктності у молодіжному довіллі та підвищення здатності до конструктивного діалогу. Психопрактика має також враховувати особливі потреби тих юнаків і дівчат, які мають труднощі у сфері міжособистісної взаємодії. Молодь із підвищеною тривожністю чи агресивністю потребує індивідуальної та групової корекційної роботи, спрямованої на розвиток навичок саморегуляції, емоційного контролю та позитивної самооцінки. Формування почуття самоефективності сприяє підвищенню соціальної активності та зниженню схильності до деструктивної поведінки. Тож психологічне консультування та тренінги особистісного зростання є необхідними складовими формування толерантності у юнацькому віці.

Схема формування толерантності у юних осіб побудована нами наступним чином.

1. Внутрішньоособистісний рівень. Когнітивний компонент – знання про різноманітність культур, статей, світоглядів; усвідомлення цінності відмінностей. Емоційний компонент – розвиток емпатії, здатності співпереживати, емоційна гнучкість. Мотиваційно-ціннісний компонент – формування гуманістичних цінностей, прагнення до гармонійної взаємодії. Рефлексивний компонент – усвідомлення власних упереджень і готовність їх долати.

2. Міжособистісний рівень. Соціальні навички – розвиток комунікативних умінь, уміння слухати і чути іншого. Конструктивна взаємодія – навчання ненасильницькому спілкуванню, навичкам співпраці та компромісу. Досвід толерантної поведінки – долучення у спільну діяльність з ровесниками різних поглядів та інтересів.

3. Соціокультурний рівень. Освітнє довкілля – виховання у дусі поваги до різноманіття, використання інтерактивних форм навчання. Сімейні впливи – підтримка моделі толерантного ставлення у взаєминах батьків та дітей. Соціокультурний простір – участь у громадських, волонтерських та культурних проєктах. *Медіа й цифрове довкілля* – формування критичного мислення, протидія стереотипам і мові ворожнечі.

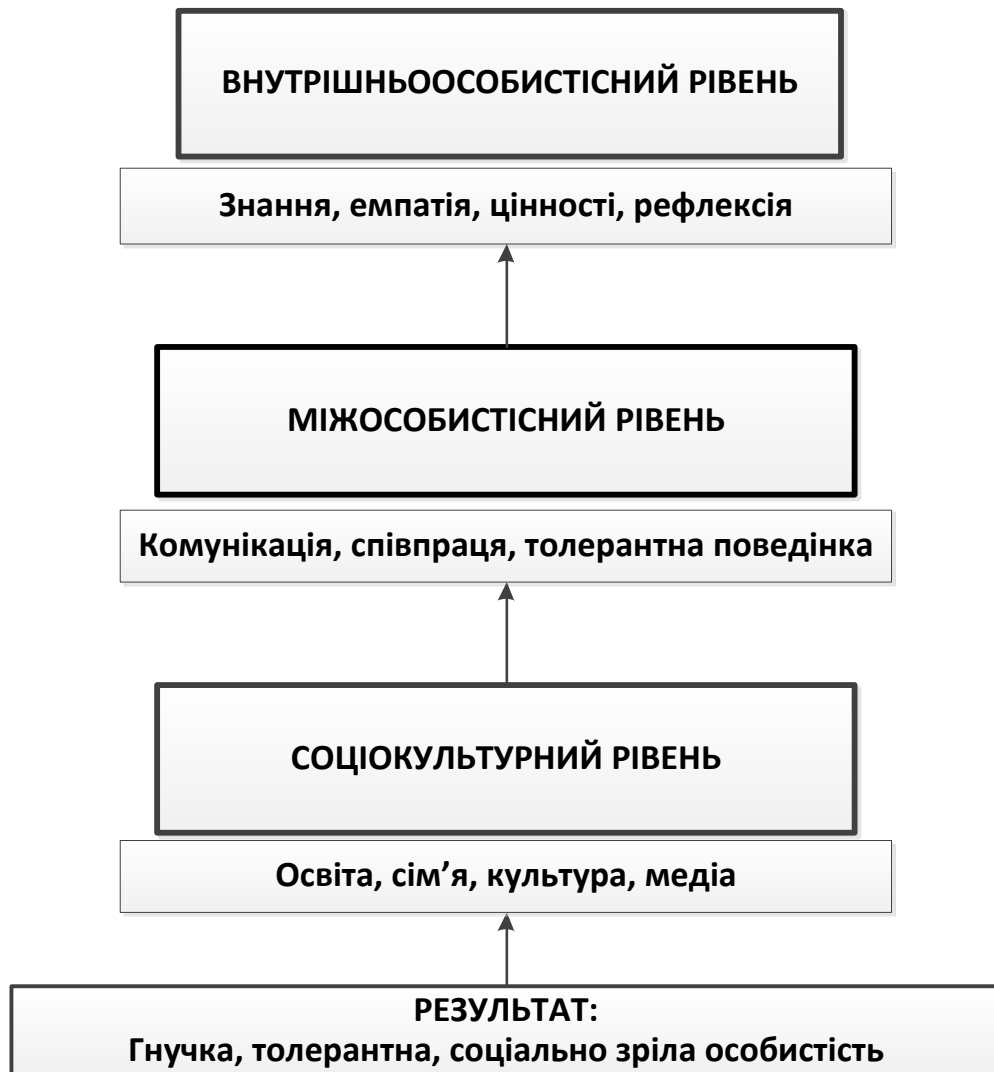

Рис. 3.1. Схема формування толерантності у юних осіб

Результатом буде формування гнучкої, відкритої, соціально зрілої особистості, яка здатна до конструктивного діалогу, співпраці і прийняття іншого (рис. 3.1).

Таким чином, формування толерантності слід розглядати як багаторівневий процес, що інтегрує когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти особистісного розвитку. Він потребує цілеспрямованої діяльності освітніх інституцій, родини, громадських організацій та самого молодіжного доквілля. Взаємне поєднання педагогічних впливів, психологічної підтримки та реальних можливостей для міжкультурної і міжособистісної взаємодії здатне

забезпечити виховання толерантної, соціально зрілої й відповідальної особистості. Толерантність, що сформована у юності, стане фундаментом громадянської зрілості, професійної компетентності та здатності до конструктивного співжиття у сучасному багатоманітному світі.

Висновки до розділу 3

Проблема гендерної специфіки особистісної толерантності в юнацькому віці є багатовимірною та інтегрує у собі як індивідуально-психологічні, так і соціально-культурні аспекти розвитку. Толерантність у цьому віковому періоді постає не лише як особистісна якість, що забезпечує гармонійні взаємини з оточенням, а й як соціально-психологічний ресурс, здатний впливати на процес становлення ідентичності, формування життєвих стратегій та способів адаптації у складних умовах сучасного суспільства. З огляду на це, наше дослідження виявило значущу роль гендерної ідентичності у процесах конструювання моделей комунікативної поведінки та визначення рівня готовності до толерантної взаємодії.

Важливим результатом дослідження стало підтвердження тези про те, що гендерна ідентичність виконує роль ключової проміжної змінної у формуванні моделей толерантної чи нетолерантної поведінки. Це означає, що саме поєднання біологічної статі та індивідуально обраного типу гендерної ідентичності визначає характер соціальних зв'язків, їхню емоційну забарвленість та якість. Коли цей баланс порушений або коли індивід стикається з жорсткими стереотипами, можливе виникнення конфліктних моделей поведінки, закритості чи неприйняття. Натомість гнучка ідентичність, яка інтегрує як традиційні, так і інноваційні моделі ролей, створює сприятливий ґрунт для розвитку високого рівня толерантності, відкритості та взаєморозуміння. Гендерні аспекти особистісної толерантності значною мірою

впливають на способи подолання конфліктів, формування довіри, здатність до співпраці та підтримки. У дівчат виявлено вищий рівень емоційно-ціннісного прийняття, тоді як у хлопців більш виражені когнітивні та поведінкові стратегії толерантності. Така дихотомія ще раз засвідчує необхідність інтеграції обох підходів у практичних програмах виховання молоді, адже лише поєднання емпатії та раціональної рефлексії здатне забезпечити справжню культуру ненасильницької комунікації.

Можна констатувати, що гендерна специфіка особистісної толерантності молоді є складним і водночас надзвичайно перспективним напрямом психологічних досліджень. Толерантність у юнацькому віці не зводиться до пасивного прийняття іншості, а передбачає активне конструювання моделей взаємодії, які ґрунтуються на діалозі, повазі, довірі та готовності до компромісу. Гендерна ідентичність у цьому процесі постає не лише індивідуальною характеристикою, а й соціально-психологічним конструктом, що безпосередньо визначає якість міжособистісних стосунків.

ВИСНОВКИ

1. Особистісна толерантність є не одновимірною рисою характеру, а багатокомпонентним психологічним утворенням, у якому інтегруються когнітивні установки, емоційні реакції, поведінкові стратегії та ціннісно-

мотиваційні орієнтири. Вона постає результатом складної внутрішньої роботи особистості над собою та відображає рівень її психічної гармонії, відкритості світу та готовності взаємодіяти з Іншими. Такий інтегрований характер толерантності зумовлює її значення як універсального показника психологічної зрілості людини. Толерантна особистість здатна до відкритого діалогу, що передбачає не лише прийняття різних точок зору, а й активне прагнення зрозуміти іншого у його відмінності. Саме завдяки цьому толерантність постає ключовим чинником конструктивного розв'язання міжособистісних та міжгрупових конфліктів, оскільки забезпечує пошук компромісів і підтримку атмосфери довіри. У багатокультурному суспільстві вона набуває особливої ваги, адже дозволяє гармонійно поєднувати різні системи цінностей, традицій і соціальних практик.

2. Особистісна толерантність – не пасивна згода чи байдужість, а складний психологічний конструкт, що уособлює активну внутрішню роботу особистості. Це усвідомлена готовність до відкритого діалогу, емпатійного сприйняття та прийняття іншості, яка не обмежується лише формальним визнанням, а проникає в глибинні структури свідомості. Це явище є відображенням зрілості психіки, її здатності долати когнітивний дисонанс та відмовлятися від примітивних механізмів психологічного захисту, таких як стереотипізація та упередження. У цьому контексті, толерантність постає не просто соціальною чеснотою, а фундаментальною екзистенційною потребою, що забезпечує психологічну стійкість та гармонію особистості у світі, де домінує багатоманітність. Вона є ключовим інструментом самопізнання, оскільки справжнє прийняття іншого можливе лише через глибоке розуміння та прийняття власного «Я».

3. Етап юності є сенситивним періодом для формування гендерної ідентичності та ставлення до гендерної різноманітності. Це період інтенсивного психосоціального розвитку відбувається не лише інтеграція отриманих раніше установок, а й їхня активна ревізія. Юність є тим часом, коли індивід відходить

від сімейних та соціальних сценаріїв і починає самостійно конструювати своє світосприйняття. Це критична фаза, де молода людина вперше зіштовхується із широким спектром гендерних проявів, що кидає виклик її усталеним уявленням. Відповідно, особистісна толерантність, сформована на цьому етапі, має особливу стійкість і визначає моделі поведінки та взаємодії на все подальше життя. Неадекватне врегулювання цього процесу може призвести до формування стійких упереджень та ригідних установок.

4. Гендерні стереотипи є не просто хибними уявленнями, а когнітивними схемами, які спрощують та деформують реальність, обмежуючи поведінковий репертуар як чоловіків, так і жінок. У психологічному аспекті вони виконують функцію орієнтирів, але водночас є джерелом внутрішнього конфлікту для особистості, що не відповідає нав'язаним шаблонам. Зрештою, ці стереотипи є значним бар'єром для розвитку особистісної толерантності, оскільки вони виключають можливість індивідуального сприйняття іншої людини, редукуючи її до узагальненої категорії. Подолання цього явища вимагає від юнака чи дівчини усвідомлених зусиль, спрямованих на руйнування цих схем через рефлексію, критичне мислення та активний пошук альтернативних моделей поведінки.

5. Врегулювання гендерних відносин на рівні особистісної толерантності безпосередньо залежить від рівня емоційного інтелекту. Здатність розпізнавати, розуміти та керувати власними емоціями, а також емоціями інших, є фундаментальною передумовою для уникнення конфліктів та побудови конструктивного діалогу. Емпатія, як ключовий компонент емоційного інтелекту, дозволяє усвідомити переживання іншої людини, навіть якщо вони не вписуються у власну картину світу. Розвиток емпатії на етапі юності сприяє формуванню гнучких моделей взаємодії, що виключають агресію та дискримінацію. Таким чином, особистісна толерантність є вираженням високого рівня емоційної зрілості, що допомагає подолати внутрішні страхи та ірраціональні упередження щодо гендерного розмаю.

6. Філософія міжпоколіннєвих відносин відіграє вирішальну роль у формуванні толерантного ставлення до гендерної різноманітності. Кожен новий період історії генерує унікальні моделі гендерних ролей, і юність є тим мостом, що цементує старі та нові уявлення. Здатність молодшої людини критично осмислювати досвід попередніх поколінь, не відкидаючи його повністю, але й не слідуючи сліпо, є запорукою успішного розвитку. Взаємне розуміння та повага між поколіннями, що базується на толерантному ставленні до різних гендерних практик, створює міцний соціокультурний фундамент для гармонійного суспільного розвитку. Відсутність такого діалогу може призвести до ціннісної прірви, що поглиблює гендерні конфлікти.

7. Механізми соціального навчання та наслідування є ключовими для інтерналізації толерантних чи, навпаки, упереджених установок. Юнацтво, яке чутливе до впливу референтних груп, переймає моделі поведінки від однолітків, медійних образів та авторитетів. Таким чином, толерантність у гендерних відносинах є не лише результатом індивідуального вибору, а й продуктом соціального довкілля. Позитивні приклади взаємодії, що базуються на повазі та рівності, мають поширюватися через освітні та соціокультурні програми. Це сприятиме формуванню у молоді несвідомих позитивних установок, які згодом трансформуються в усвідомлену поведінку.

8. Відкритість та конструктивний діалог є комунікативним осередком особистісної толерантності. Врегулювання гендерних відносин вимагає не уникнення суперечностей, а вміння їх обговорювати без агресії та знецінення. Це означає не лише висловлення власної позиції, а й готовність чути та розуміти аргументи іншої сторони. На етапі юності, де комунікативні навички лише формуються, надзвичайно важливо навчати молодь веденню діалогу, що ґрунтується на повазі до співрозмовника, навіть якщо його гендерна ідентичність або погляди відрізняються. Тож особистісна толерантність переходить від внутрішнього стану до зовнішньої дії, що є основою для побудови життєдайних міжгендерних стосунків.

9. Врегулювання гендерних відносин тісно пов'язане із розвитком критичного мислення як засобу боротьби з маніпуляціями. У сучасному інформаційному суспільстві, де гендерні питання часто стають об'єктом спекуляцій та ідеологічної боротьби, критичне осмислення інформації дозволяє відокремити факти від упереджень. Особистісна толерантність вимагає інтелектуальної зрілості, здатності до аналізу та оцінки різних точок зору. Розвиток цих навичок у юності сприяє формуванню свідомої громадянської позиції, яка базується на об'єктивному знанні, а не на емоційній реакції. Це є найважливішим завданням освітнього процесу, спрямованого на виховання відповідальних та мислячих особистостей.

10. Особистісна толерантність є не статичною рисою характеру, а динамічним процесом самовдосконалення, що триває протягом усього життя. У юності цей процес має особливо інтенсивний характер, оскільки він супроводжується активним пошуком власної ідентичності та місця у світі. Психологічна здатність до постійної рефлексії, переосмислення власних упереджень та готовність до змін є ключовими для підтримки толерантного ставлення до гендерних відносин. Відсутність такої внутрішньої роботи може призвести до ригідності мислення, що з часом закріплюється як домінуюча психологічна модель поведінки.

11. Практична реалізація толерантності у гендерних відносинах є показником зрілості суспільства загалом. На індивідуальному рівні це сприяє формуванню здорових міжособистісних стосунків, що базуються на повазі та взаємній підтримці. На макросоціальному рівні – це запорука успішної соціальної інтеграції, економічного зростання та політичної стабільності. Коли кожна людина відчуває себе прийнятою та цінною, незалежно від її гендерної ідентичності, вона може повністю реалізувати свій потенціал. Таким чином, розвиток особистісної толерантності є стратегічним завданням для побудови інклюзивного та справедливого суспільства.

12. Сучасні освітні системи повинні інтегрувати виховання особистісної толерантності як пріоритетний напрямок. Це вимагає відмови від застарілих методик, що побудовані на трансляції норм, і переходу до підходів, котрі сприяють формуванню критичного мислення та емпатії. Навчальні програми мають включати обговорення гендерних питань, історії гендерних рухів та психології гендерних ідентичностей. Це допоможе молоді не лише отримати знання, а й розвинути навички, необхідні для успішної взаємодії в багатоманітному суспільстві. Освіта стає не просто передачею інформації, а інструментом психологічної трансформації, спрямованої на подолання упереджень.

13. У період юності гендерна ідентичність постає не лише як підсумок індивідуального розвитку, але й як активний механізм соціально-психологічної адаптації. Вона впливає не тільки на те, як молода людина сприймає власне «Я», а й на її уявлення про інших, очікування від міжособистісних контактів та вибудовування комунікативних стратегій. Від якості цих стратегій залежить формування довіри, розвиток емоційної близькості та досягнення взаєморозуміння у взаєминах. У цьому контексті одним із ключових завдань психологічної науки й практики є вироблення підходів, які забезпечуватимуть становлення гнучкої, толерантної та соціально зрілої гендерної ідентичності. Йдеться, зокрема, про впровадження освітніх програм, тренінгових технологій та психокорекційних практик, спрямованих на розвиток у молоді здатності до емпатії, саморефлексії, конструктивної комунікації та подолання стереотипних уявлень. Гармонійна інтеграція юної особистості в систему міжособистісних і суспільних відносин можлива лише за умови поєднання біологічних чинників, індивідуально-психологічних характеристик та соціокультурного довкілля. Результати проведеного нами дослідження підтверджують, що саме гендерна ідентичність у юності є системотвірним чинником міжособистісної взаємодії, адже саме вона визначає діапазон комунікативних стратегій, рівень толерантності, готовність до співпраці та здатність до прийняття іншого.

14. Особистісна толерантність є фундаментальним стрижнем врегулювання гендерних відносин на етапі юності. Вона є вираженням психологічної зрілості, емоційного інтелекту та готовності до відкритого діалогу. Результати дослідження підтверджують, що толерантність не є вродженою якістю, а формується під впливом соціальних, культурних та індивідуальних чинників. Це відкриває широкі можливості для освітніх та психологічних інтервенцій, що спрямовані на виховання майбутніх поколінь, здатних будувати суспільство, вільне від гендерних упереджень та забобон.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабчук О. Г. Особливості толерантності осіб із різними типами емоційності. Автореф. ... кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Одеса: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», 2012. 20 с.
2. Бабчук О. Г. Саннікова О. П. Науково-методичний твір «Тест-опитувальник якісних показників толерантності». *Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №33969. МОН України. Дата реєстрації 05.07.2010р.* 32 с.
3. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: «Листа-М», 2003. 128 с
4. Баранова Н. Толерантне спілкування. Тренінг для вчителів. *Шкільному психологу усе для роботи*, 2009. №3. С. 21-27.
5. Барінова Н. В. Гендерний аспект сучасної освіти. Психологічні особливості становлення жіночої статево-рольової Я-концепції. *Імідж сучасного педагога*. 2011. № 1. С. 60-62.
6. Виховуємо толерантність : форми та методи роботи: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. М. Масютіної. Бердянськ : Ткачук О. В., 2012. 200 с.
7. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: автореф. дис. канд. пед. Наук: 13.00.07. Херсон, 2007. 20 с.
8. Вчимося бути толерантними. Тренінговий курс для молоді. Донецьк: Донецький молодіжний дебатний центр, 2008. 50 с.
9. Галицький І. В. Типи толерантності в сучасному суспільстві. *Актуальні проблеми держави і права*, 2010. С. 280-289.
10. Гончаренко Л. А. Виховання толерантності – запорука діалогу культур. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С. 11-14.

11. Гончаренко Л. А. Формування культурної ідентичності індивіда як одне із завдань полікультурної освіти. *Збірник наукових праць «Педагогічний альманах»*, 2008. № 3. С. 110-114.

12. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

13. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді. *Психолог*, 2005. № 21-22.

14. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: монографія. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2005. 228 с.

15. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО; Декларація, Міжнародний документ від 16.11.1995 URL: zakon2.rada.gov.ua Дата звернення: 18.09.2025.

16. Довгополова Я. В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Луганськ, 2007. 209 с.

17. Довідник міжетнічної толерантності / за ред. А.М. Круглашова. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. 232 с.

18. Докукіна О.М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2008. с. 912.

19. Єжова Т. Є. Організаційно-педагогічні умови створення толерантного освітнього середовища інклюзивної школи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : збірник наукових праць*. Київ : Університет «Україна», 2012. № 9 (11). С. 66-74.

20. Журавльова Л. П. Емпатійні детермінанти толерантності. *Наука і освіта*, 2010. № 1. С. 28-31.

21. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. Психологія емпатії. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.

22. Зарівна О. Світоглядно-культурологічний і моральний зміст поняття «толерантність» : проблема визначення. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2008. № 1. С. 131-138.
23. Коваленко А. Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння. Київ, 2010. 287 с.
24. Кондратюк М.М. Етнічна толерантність як один із критеріїв інтеграції України в європейський політичний простір. *Панорама політологічних студій*, 2012. № 8. С. 244-252.
25. Левко Г. М. Толерантність до фрустрації. Словник-довідник термінів з конфліктології. Київ – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1995. С. 281.
26. Лозинська Л. Проблема толерантності у контексті ціннісного самовизначення студентів-медиків. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2011, № 6, С. 21-28.
27. Лубенець Н. В. Толерантність як персональний стан: філософсько-психологічний аспект. *Вісник Житомирського державного університету*, 2008. № 40. С. 15-18.
28. Матієнко О.С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2006. 19 с.
29. Мижа В. Виховання толерантності. *Директор школи. Україна*, 2005. № 1-2. С. 66-77.
30. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
31. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики. Київ: ВД «Слово», 2009. 464 с.
32. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.

33. Павленко В. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. 244 с.
34. Пісоцький В. Толерантність і виживання людства. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 33-36.
35. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект. *Дошкільне виховання*, 2008. № 4. С. 3-5.
36. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Київ, 1994. 197 с.
37. Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості (проблеми формування в сучасному ринковому середовищі). *Вища школа*. 2004. №1. С. 87-91.
38. Романюк К. О. Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності старших підлітків: експериментальне обґрунтування. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*, 2013. № 3. С. 94-102.
39. Савченко О. О. Гуманізація освіти як передумова формування толерантної свідомості. *Вісник Житомирського Державного університету ім. І. Франка*, 2008. № 38. С. 13 – 16.
40. Саннікова О. П., Бабчук О. Г. Досвід діагностики толерантності: результати апробації оригінальної методики. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2011. №2. С. 68-73.
41. Тарасишина О. М. Поняття толерантності в політичній і правовій культурі. *Актуальні проблеми держави і права*, 2006. № 29. С. 58-62.
42. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 642.
43. Bugental J.F.T. *The Art of the Psychotherapist: how to develop the skills that take psychotherapy beyond science*. New York, 1987. 321 p.
44. Dalcourt G. J. Tolerance. *New Catholic Encyclopedia; second edition*, 2003. Vol. 14. P. 103.
45. Garnsey P. *Religious toleration in classical antiquity. Persecution and toleration*. Padstow, T.J. Pressatd, 1984. P. 1.

